

AMİSOS / AMISOS

Cilt/ Volume 1, Sayı/Issue: Özel Sayı/ The Special Issue
(Orta Aras Havzası/ The Middle Aras Basin), ss./pp. 76-84
ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230
DOI: 10.48122/amisos.1051872

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/Received: 31. 12. 2021
Kabul Tarihi/Accepted: 23. 02. 2022

KARAKOYUNLU (MENUAHİNİLİ) ARKEOLOJİK MERKEZİNİN GEÇ DEMİR ÇAĞI SÜRECİNE İLİŞKİN GÖZLEMLER

OBSERVATIONS REGARDING THE LATE IRON AGE PROCESS OF THE KARAKOYUNLU (MENUAHİNİLİ) ARCHAEOLOGICAL CENTER

Dilek YILMAZ*

Öz

Menuahinili olarak tanımlanan arkeolojik merkez, Iğdır'ın Karakoyunlu ilçesinin 2,6 km. güneydoğusunda alçak bir lav akıntısı tepesi üzerinde bulunmaktadır. Bu merkez ile ilgili ilk araştırmalar 19. Yüzyılın sonlarında Rus bilim insanları tarafından başlatılmış olup geride kalan yaklaşık 150 yıllık süreçte yerli yabancı birçok bilim insanının hemfikir olduğu üzere ilgili arkeolojik merkez Menuahinili olarak tanımlanmıştır. Urartu Kralı Menua'ya ait Taşburun ve/veya Başbuluk-Bulakbaşı yazıtları ile haberdar olunan antik kentin Urartu Krallığı sonrasında Geç Demir Çağı'nda da yoğun bir kullanıma sahne olduğu anlaşılmaktadır. 2021 yılı araştırmaları kapsamında çalışma yapılan arkeolojik merkezde ateş çukuru bu ateş çukurlarına entegre libasyonlar, Geç Demir Çağı'na tarihlenen çanak çömlek parçaları ve bir tane heykelcik kafası tespit edilmiştir. Orta Aras Havzası'nın Iğdır Ovası ile Ağrı Dağı'nın doğuda iç içe geçtiği alanda bulunan arkeolojik merkezin İran ve Ermenistan'a olan yakınlığı merkezin Geç Demir Çağı'nda kullanılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir. Menuahinili olarak adlandırılan arkeolojik merkezde Geç Demir Çağı'na tarihlenen bulgular bu makalenin özünü oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Demir Çağı, Orta Demir Çağı, Urartu, Karakoyunlu, Çanak Çömlek

* Arkeolog, Ankara/Türkiye. E-posta: arkdilekylmz@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0611-5533>

Abstract

The Archaeological center, defined as Menuahinili is 2,6 km. from Karakoyunlu district of Iğdır southeast of it is on a low lava flow hill. The first researches on this center were started by Russian scientists at the end of the 19 century, and in the past 150 years, as many local and foreign scientists agree the relevant archaeological center was defined as Menuahinili. It is understood that the ancient city which is known with the Taşburun and/or Başbulak-Bulakbaşı inscriptions belonging to the Urartian King Menua was the scene of intense use in the Late Iron Age after the Urartu Kingdom. In the city where the work was carried out with the scope of the 2021 researches, libations integrated into these fire pits, potsherdes from the Late Iron Age and a figurine head were found. The proximity that the archaeological center to Iran and Armenia located in the area where the Iğdır Plain of the Middle Aras Basin and Mount Ararat intertwine in the east, strengthens the possibility that the center was used in the Late Iron Age. Findings dated to the Late Iron Age in the archaeological center called Menuahinili constitute the core this article.

Keywords: Late Iron Age, Middle Iron Age, Urartian, Karakoyunlu, Potery

Giriş

Bugün Iğdır ilinin kurulu olduğu Iğdır Ovası'nın kuzeyde Ağrı Dağı ile birleştiği bölüm (Res. 1) arkeolojik açıdan oldukça zengin bir bölgedir. Ağrı Dağı lav akıntıları ve lav tepelerinin ova ile birleştiği bu bölüm, Eski Çağ toplumları tarafından yaşam alanı olarak seçilmiş bölümdür. Doğuya doğru Melekli ve Karakoyunlu ilçesine uzanan ova ile lav akıntıları arasındaki bu bordür, Kalkolitik Çağ'dan başlamak üzere Demir Çağı'nın sonuna kadar yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile bölgede yaptığımız arkeolojik yüzey araştırmasında¹ tespiti yapılan veya yeniden incelenen merkezlerin genel değerlendirilmesi bahsi geçen tarih aralığını ortaya koymaktadır. Bölgenin özellikle Demir Çağı'nda belki de artan nüfusa paralel olarak yoğun bir yerleşime sahip olduğu gerek arkeolojik merkez sayısı ve gerekse bu arkeolojik merkezlere bağlı olan mezarlıklardaki mezar yoğunluğundan anlaşılmaktadır.² Orta Demir Çağı ile birlikte daha merkezi ve organize toplumlar tarafından yeniden düzenlenen arkeolojik peyzaj alanlarında daha görkemli yapıların inşa edildiği görülmektedir. Menuahinili olarak bilinen arkeolojik merkez de bunlardan birisidir. İlk olarak Rus araştırmacıların Taşburun- Bulakbaşı bölgesinde tespit ettiği çivi yazılı Urartu yazıtlarında, Kral Menua'nın bölge ile alakalı seferinin bilgilerine ulaşılmıştır.³ Bu yazıtlardaki bilgilerde; Kral Menua bölgeye yaptığı seferde Erikua krallığın Luhiuini isimli başkentini yıktığını ve Menuahinili isimli yeni bir kent inşa ettiğini anlatmamaktadır. Bu bilgiler ışığında yeri aranan Menuahinili kenti makaleye konu arkeolojik merkez olarak önerilmiş ve bilim insanlarınca bu konuda fikir birliğine varılmıştır.⁴ Menuahinili olarak lokalize edilen arkeolojik merkez, Karakoyunlu ilçesinin 2,6 km güneydoğusunda bulunan alçak bir lav tepesi üzerindedir. 2021 yılında yaptığımız araştırmada kentin Orta Demir Çağı süreci dışında yoğun bir Geç Demir Çağı bulgusuna ulaşılmıştır.

Menuahinili Kenti Araştırmaları ve Geç Demir Çağı Süreci

Iğdır bölgesinde yapılan ilk araştırmalar genellikle Urartu çivi yazılı yazıtların bulunduğu Karakoyunlu bölgesine yoğunlaşmıştır. Bu bölümdeki önemli yerleşim yerleri

¹ Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün izni ile yapılan araştırma Kafkas Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. Ayhan YARDIMCİEL başkanlığında 2016 yılından beridir devam etmektedir.

² Özfırat 2017, 65-69; Belli 2018, 65; Yardimciel 2019, 28.

³ Adontz 1946, 151-152, 157.

⁴ Özgül-Üngör 2016, 231; Özfırat 2017, 64-70; Belli 2018, 65.

bugünkü Bulakbaşı Köyü ile Taşburun Köyü'nün bulunduğu alandır. İşte erken dönem araştırmalarda tespit edilen Urartu yazıtları; Taşburun⁵ ve Bulakbaşı⁶ Köyü'ne lokalize edilen yazıtlardır. Bu yazıtlarda Urartu Kralı Menua, Erikua Krallığı'na karşı yaptığı savaş sonucunda Erikua Krallığı'nın krali başkenti Luhiuni'yi yıktığını ve Menuahinili isimli yeni bir kent kurduğunu belirtmektedir.⁷ Ağrı Dağı'nın kuzeydoğu eteğinde ve Iğdır Ovası ile Ağrı Dağı lav akıntılarının birleştiği bordürde bulunan bir lav tepesi üzerinde inşa edilmiş arkeolojik merkez orta büyüklüktedir. Bu arkeolojik merkezin hemen batısında bulunan ve Mağaratepe olarak adlandırılan ikinci bir Urartu yapısının varlığı da bilinmektedir. Burada bulunan Orta Demir Çağı yapıları yerli yabancı birçok bilim insanı tarafından bölgeye yakın olan Taşburun ve Bulakbaşı yazıtları dolayısıyla Menuahinili Kenti olarak adlandırılmışlardır.⁸ Makaleye konu olan arkeolojik merkez Karakoyunlu (Menuahinili), gerçekten de Urartu dönemine tarihlenebilecek mimari yapıya ve dönem için karakteristik olan çanak çömlek buluntularına sahiptir (Res. 2). Ancak 2021 yılında yapılan araştırmada Urartu dönemine tarihlenen bu arkeolojik merkezin Geç Demir Çağı'nda da kullanıldığına yönelik bilgilere ulaşılmıştır. Arkeolojik merkez ve inşa edildiği tepe kuzey güney doğrultuludur. Merkezin en kuzey kısmında ana kayaların düzleştirilmesiyle bir nevi bir toplanma alanı oluşturulmuştur. Merkezin orta kısmına denk gelecek alanda ise ateş çukurunun varlığı görülmüştür. Bu ateş çukurunun Orta Demir Çağı Urartu Krallığı ile ilişkili olup olmadığı açık değildir. Ancak ateş çukuru (Res. 3) etrafında libasyon üniteleri (Res. 4) ve bir koridorun varlığı açıkça görülmektedir. (Res. 5) Med ve Pers kültürlerinde var olan ateş kültürünün bölgenin İran'a yakın olması sebebiyle düşünülmesi gereklidir. Ancak Med ve/veya Pers ateş kültüründe ateş çukuru etrafında libasyon uygulamasının olup olmadığı ile ilgili net bilgi bulunmamakla birlikte Ayanis Urartu Şehri kazılarında tapınak bölgesinde tespit edilmiş iki ocak ve ocakların birinin yanında bulunan kalkan üzerindeki çivi yazısı konuyla ilgili fikir edinilecek önemdedir. Bu kalkanın umbosunda bulunan çivi yazısında şu söylemler bulunmaktadır.

“Efendisi Haldi'ye, Argiştı oğlu Rusa, bu kalkanı yaptırdı ve yaşamı için adadı; onu Rusa'nın Eiduru karşısındaki şehrine koydurdu. Haldi'nin yüceliğinin yardımıyla ben Argiştı oğlu Rusa, kudretli kral, yüce kral, ülkelerin kralı, Bianinili'nin Kralı, güçlü kral, Tuşpa kentinin efendisi.

Rusa der ki: Her kim bu kalkanı alırsa, kim ki onu atarsa (?), kim sulara .?., kim .?., her kim ateşlerin (ve/veya) topraklarını(?) üzerine toprak atarsa, kim ki benim adımları siler ve yerine kendi adını koyarsa, Tanrı Haldi onu, onu tohumunu ve tohumunun tohumunu Güneş (Işığı) altında yok etsin.⁹

Bu Urartu çivi yazılı metinden de anlaşılacağı üzere ateşin toprakla söndürülmemesi ile ilgili beyan ateş ile ilgili bir kültür varlığına işaret etmektedir. Ancak Ayanis Kutsal Alanı'nda uygulanan bu ritüelin daha detaylı bilgileri bulunmamakla birlikte Med-Pers dini ritüeli ile olan benzerliği de belirsizdir. Bu örneğin verilme nedeni Karakoyunlu Menuahinili kentinde hem Orta Demir Çağı Urartu dönemine tarihlenen çanak çömleklerin varlığı (Res. 6) hem de Geç Demir Çağı Med-Pers?¹⁰ dönemine tarihlenebilecek çanak çömleklerin varlığıdır (Res. 7). Med-Pers dini ritüellerinde ateş çukuru etrafında libasyon uygulamasının yapıp yapılmadığı net değildir. Zerdüş dininin başlangıçta elit bir zümreye sonrasında ise yayılım

⁵ Payne 2006, 5.1.3-5.3.12.

⁶ Payne 2006, 5.3.12.

⁷ Alizadeh 2015, 26.

⁸ Özfırat 2017, 164; Belli 2018, 65; Işıklı 2018, 9; Ceylan-Kalmış 2019, 757.

⁹ Baştürk 2009, 139.

¹⁰ Bkz. Yiğitpaşa 2015, 516 vd.; 2016, 31 vd.

alanı buldukça halka açık bir hale geldiği düşünülmektedir¹¹. Gerçekten de Menuahinili arkeolojik merkezinin en kuzey bölümünde büyük kaya bloklarının tıraşlanmasıyla elde edilen mimari yapının halkın toplanma yeri olma ihtimali büyüktür. Urartu Kralı Menua'nın Ağrı Dağı'nın kuzeydoğusunda yeni bir kenti inşa ettiğini belirttiği yazıt dışında yine bölgeye ait bir başka yazıtta buraya bir tapınak yaptırdığını da belirtmektedir. Menuahinili olarak önerilen yerin genel durumuna bakıldığında bu arkeolojik merkezin kale veya yerleşim yeri olmadığı bir tapınak olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Geç Demir Çağı'nda ise Zerdüşt Dininin yayılmaya başladığı Med-Pers dönemlerinde tapınak tipolojili bu arkeolojik merkezin yine tapınak olarak kullanıldığı küçük arkeolojik buluntulardan anlaşılmaktadır. Doğu Anadolu GDC seramiğinin karakteristik özelliklerinden biri de kahverengi, pembe-devetüyü ve kırmızı hamurlu malların üzerine sürülen krem renkte kalın bir astardır. Kremden devetüyü rengine kadar değişen açık renk ya da kırmızı astar üzerine boya bezeme yapılmıştır. Bezemelerde genelde kırmızı, kahverengi, kırmızımsı kahverengi ve siyah renkler kullanılmıştır. Bazen de kırmızı astar üzerine krem renk kullanılarak açık ya da koyu renk zemin ile bezeme arasında bir zıtlık oluşturulmak suretiyle parlak ve canlı bir görünüm elde edilmiştir. Bu tür bezeme oldukça karakteristiktir. Monokrom ya da polikrom boya bezeme uygulanmıştır (Res. 7).¹²

Sonuç

Ağrı Dağı'nın kuzeydoğusunda bulunan Menuahinili arkeolojik merkezi gerek mimari yapısı gerekse bir mezarlık alanına sahip olmaması sebebiyle bir tapınak olarak tasarlanmış ve Orta Demir Çağı'nda Urartu Kralı Menua tarafından kurulmuştur. Bu inşa faaliyeti ve krallığın bu bölgeye olan işgali bizatihi kralın dönemine ait çivi yazıtlarıyla da teyit edilmektedir. Bunu destekleyen mimari yapı ve çanak çömlek verisi arkeolojik merkezde yeterince mevcuttur. Ancak buradaki asıl mesele Zerdüşt dinine ait ateş kültürünün Menuahinili arkeolojik merkezindeki varlığıdır. Plansız bu ateş çukuru düzgün planlı bir koridor ve iyi işlenmiş libasyon üniteleriyle entegre edilmiştir. Ateş Çukurunun kuzeyinde ise bu kez büyük ana kayaların tıraşlanmasıyla toplanma alanı oluşturulmuştur. Mimarının yoğunlaştığı tapınak bölümünde ise yoğun miktarda Geç Demir Çağı olarak tanımlanan çanak çömlek parçalarına rastlanmıştır. Sonsöz olarak Menuahinili arkeolojik merkezi Urartu Krallığı tarafından tapınak olarak kurulmuş ve sonrasında en az bir İrani imparatorluk tarafından da tapınak olarak kullanılmaya devam edilmiş gibi görünmektedir. Mutlak suretle acilen korunmaya alınması ve arkeolojik kazısının yapılması gerekli çok önemli bir arkeolojik merkezdir. Merkezde yapılacak arkeolojik kazı ile Anadolu dinler tarihi ve erken Zerdüşt dini ile İrani imparatorluklar hakkında birçok bilginin ele geçirileceği anlaşılmaktadır.

¹¹ Dönmez 2018, 153-154.

¹² Yiğitpaşa 2016, 31 vd.; 613.

Kaynakça

- Adontz, N. 1946, *Histoire d'Arménie*, Publication De L'union Générale Arménienne De Bienfaisance, Paris.
- Alizadeh, R. 2015, “Urartu Çivi Yazılı Belgelerine Göre Güney Kafkasya'nın Bazı Küçük Beylikleri: Etiuni, Erikuahi, Uelki, Qu-Albani, Luipruani, Arquqiu”, *Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Sempozyumu Bildiriler II*, Cambridge Scholars Publishing.
- Baştürk, M. B. 2009, “Ayanis Tapınağı'ndaki Simgeler Işığında Urartu Kült Uygulamaları Üzerine”, *Altan Çilingiroğlu'na Armağan Yukarı Denizin Kıyısında Urartu Krallığı'na Adanmış Bir Hayat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 133-149.
- Belli, V. E. 2018, “İğdır Ovası'nda Bir Erken Demir Çağı Kalesi: Luhiune”, *IV. Uluslararası Ağrı Dağı ve Nuh'un Gemisi Sempozyumu*, (Eds. Belli, O.-Kaya, F.-Özgül, İ.-Belli, V. E.), Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Yayını, No: 21, Belli Eğitim Kültür Tarih ve Arkeoloji Araştırma Merkezi Yayını, No: 7, Ağrı Valiliği Yayını, No: 2, Erzurum, 64-68.
- Ceylan, A.-Kalmış, G. 2019, “Sürmeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez: Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24, 753-768.
- Dönmez, Ş. 2018, “Amasya-Oluz Höyük Ateşgedesi ve Zerdüş Dini Kutsal Alanı”, *Tüba-Ar*, 22, 145-160.
- Işıklı, M. 2018, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılım Sürecinde Aras Havzası”, *Tarih ve Kültür Ekseninde Orta Aras Havzası Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 5-23.
- Özfirat, A. 2017a, “Melekli-Kültepe (İğdır) Höyüğü, Urartu Kalesi ve Columbarium: Ağrı Dağı'nın Kuzey Eteğindeki Minuahinili (Karakoyunlu) Kenti”, *Olba*, XXV, 161-182.
- Özfirat, A. 2017b, “Eriqua and Minuahinili An Early Iron Age-Nairi Kingdom and Urartian Province an the Northern Slope of Mt. Ağrı (Settlement Complexes at Melekli and Karakoyunlu)”, *Tüba-Ar*, 21, 63-92.
- Özgül, O.-Üngör, İ. 2016, “Erikua'da Stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımtığı Kalesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 225-240.
- Payne, M. R. 2006, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Yardimciel, A. 2019, “Orta Aras Havzası'nın Anadolu Paydaşında Pastoral Yaşam (Transhümanistlerin ve Nomadiklerin Yerleşim Stratejileri)” *Genubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin Kuruluşunun 100. Yılı Münasebetiyle Kars ve Güney Kafkasya Tarihi Yazıları*, (Ed. M. Turp), İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 25-47.
- Yiğitpaşa, D. 2013, “Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Seramikleri Üzerinde Görülen Figürlü ve Bitkisel Bezemeler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, -Prof. Dr. Hamza Gündoğdu Özel Sayısı- 6/25, 612-628.
- Yiğitpaşa, D. 2015, “Arkeolojik Veriler Işığında Doğu Anadolu Geç Demir Çağı (M.Ö. 7.-4. Y.Y.) Çanak Çömleği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/37, 512-538.
- Yiğitpaşa, D. 2016, *Doğu Anadolu Geç Demir Çağı Kültürü*, Gece Kitaplığı, Ankara.

Resimler

Res. 1: Ağrı Dağı lav akıntılarının ova ile birleştiği bölüm

Res. 2: Urartu Dönemi sur duvarları

Res. 3: Ateş çukuru olması muhtemel alan

Res. 4: Ateş çukuru etrafında bulunan libasyon

Res. 5: Ateş ukuruna ulařan koridor

Res. 6: Karakoyunlu Orta Demir ađı Urartu Dönemi anak mler

Res. 7: Karakoyunlu Geç Demir Çağı Çanak Çömlekleri